

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ АКАДЕМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ Х-ХІІ ст.ст. (ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Осінський О.Л.,
аспірант,

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамотова Національної академії наук України»*

Осінський О.Л. Історико-правові аспекти формування академічного середовища в Україні Х-ХІІ ст.ст. (господарсько-правовий аспект).

У статті досліджуються історико-правові аспекти господарсько-правового режиму майна найстаріших наукових осередків Київської Русі кінця Х – початку ХІІ ст.ст.

Досліджено, що в Київській Русі, як однієї із могутніх держав Європи Х–ХІІ ст. починаючи із Х ст. спостерігався значний розвиток освіти, письменства і науки, що пов'язано із Хрещенням Володимиром Великим Русі, запровадженням візантійського, канонічного права та формуванням оригінальної давньоруської державно-правової думки.

Встановлено, що особливого розвитку освіта і наука набули при Великому князі Ярославі Мудрому наприкінці Х ст. та формуванням першого в Україні центра національної науки – наукового осередку «Академія Ярослава», що була створена при Софійському Соборі у 1037 р.

З'ясовано, що діяльність «Академії Ярослава» ґрунтувалася, як на національних традиціях, так і з використанням античного і болгаро-візантійського досвіду.

Зазначено, що діяльність «Академії Ярослава» характеризувалась наявністю широкого спектра наукових напрямів: перекладацькою діяльністю, створенням власних літературних творів та перших юридичних пам'яток («Правда Руська»).

Встановлено, що «Академію Ярослава» доцільно вважати першим науковим академічним середовищем на території середньовічної України, що діяв у форматі відродження і поширення наукових знань та створення власних наукових творів.

Зазначено, що одним із важливих питань, діяльності «Академії Ярослава» є дослідження господарсько-правового режиму її майна. У статті проаналізовано правове регулювання права власності на землю за часів Київської Русі, у тому числі і право власності на землю церкви, зокрема Київської митрополії. З'ясовано, що інститут митрополії передбачав право на самостійну церковно-адміністративну діяльність у внутрішніх справах своєї єпархії. Встановлено, що управління церковним майном здійснювалось, відповідно до церковних уставів.

Зроблено висновок, господарське відання майном «Академії Ярослава» здійснювала Київська митрополія, якій належало право управління церковним майном, що формувалась за рахунок «князівської десятини», як відрахування на користь Церкви (Київської митрополії) та прибутків від «церковних судів».

Ключові слова: Академія, Академія Ярослава, академічний осередок, правове регулювання права власності на землю, право власності на землю церкви, господарсько-правовий режим, господарсько-правовий режим майна академії.

Osinskiy O.L. Historical and legal aspects of the formation of the academic environment in Ukraine in the X-XII centuries (economic and legal aspect).

The article examines the historical and legal aspects of the formation and development of the oldest scientific centers of Kyivan Rus at the end of the 10th and beginning of the 12th centuries. Art., as well as the economic and legal regime of their property.

It has been studied that in Kyivan Rus, as one of the powerful states of Europe in the IX–XII centuries. starting from the 10th century a significant development of education, literature and science

was observed, which is connected with the Baptism of Vladimir the Great of Russia, the introduction of Byzantine, canonical law and the formation of the original ancient Russian state and legal thought.

It has been established that education and science gained special development under Grand Duke Yaroslav the Wise at the end of the 10th century. and the formation of the first national science center in Ukraine – the academic center «Yaroslav Academy», which was established at Sophia Cathedral in 1037.

It was found that the activities of the «Yaroslav Academy» were based on both national traditions and the use of ancient and Bulgarian-Byzantine experience.

It was noted that the activities of the «Yaroslav Academy» were characterized by the presence of a spectrum of scientific directions: translation activities, creation of own literary works and the first legal monuments («Pravda Ruska»).

It has been established that the «Yaroslav Academy» should be considered the first scientific academic environment on the territory of medieval Ukraine, which operated in the format of reviving and spreading scientific knowledge and creating its own scientific works.

It is noted that one of the important issues of the Yaroslav Academy's activities is the study of the economic and legal regime of its property. The article analyzes the legal regulation of land ownership, including the land ownership of the church (Kyiv Metropolis). It was found that the institution of the metropolis provided for the right to independent church-administrative activity in the internal affairs of its diocese. It was established that the management of church property was carried out in accordance with the church statutes.

It was concluded that the economic management of the property of the «Yaroslav Academy» was carried out by the Kyiv Metropolitanate, which had the right to manage church property, which was formed at the expense of the «princely tithe», which was deducted in favor of the Church (Kyiv Metropolis) and profits from «church courts».

Key words: Academy, Yaroslav Academy, academic center, legal regulation of land ownership, church land ownership, economic and legal regime, economic and legal regime of academy property.

Постановка проблеми. Уявлення про становлення і розвиток науки як одного з соціальних інститутів нерідко ототожнюють із становленням і розвитком освіти та культури в цілому. Наука відіграє і продовжує відігравати величезну роль у життєдіяльності людини. Наука є витвором людини і складовою культури і вона може існувати лише в культурному суспільстві [1, с. 601].

Історія формування національної науки та наукових осередків в Україні сягає своїми коріннями у сиву давнину.

Створення наукових осередків в Україні відбувалось у нерозривній єдності із самоусвідомленням, консолідацією, самоствердженням українського народу, формуванням суспільних і державних форм його буття, що пов'язані з державотворчими процесами, діяльністю видатних представників вітчизняної науки і культури, що зумовило створення у подальшому потужного українського Академічного середовища.

Особливо значення для уявлення становлення академічних осередків в Україні, набуває дослідження створення та діяльності академічного середовища в Київській Русі періоду з кінця X – початку XII ст.ст., а також господарсько-правового режиму їх майна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження історико-правових аспектів формування та розвитку українського академічного середовища та господарсько-правового режиму майна наукових осередків у період з кінця X – початку XII ст.ст. знайшли своє відображення у працях таких вчених: В. Аскоченського, М. Брайчевського, Н. Весельської, М.С. Грушевського, К.А. Губар, П.Д. Виговського, М.І. Костомарова, П. Кралоюка, М. Корнієнко, В. Микитася, П.П. Музиченка, Н. Полонської-Василенко, Н.П. Процюк, Н.Б. Путіловської, О.Д. Сокурєнко, О.П. Толочко, І.Б. Усенко, З.І. Хижняк, В. Шинкарука, С.В. Юшкова, О. Яблоновського, М. Якубовича.

Метою статті є дослідження історико-правих аспектів формування і розвитку найдавніших академічних осередків в Україні кінця X – початку XII ст.ст., у контексті господарсько-правового режиму їх майна.

Виклад основного матеріалу. Київська Русь – одна з могутніх держав Європи IX–XII ст., територія якої становила 1,5 млн км² [2, с. 217]. Присутність у Києві великокнязівського столу та державних інституцій, стратегічне розташування міста, сприяло не тільки розвитку економіки [3, с. 266], а також і формуванню освіти та перших українських наукових академічних осередків.

Хрещення Володимиром Великим Русі також стало поштовхом до розвитку освіти і письменства. Стають відомими і використовуються норми візантійського та канонічного права, успадковуються політичні традиції і досвід Східної Римської імперії, формується оригінальна давньоруська державно-правова думка [4, с. 51].

Особливого піднесення освіта і наука набули при Великому князі Ярославові Мудрому. Першим центром національної науки став національно-культурний осередок «Академія Ярослава» – далі Академія, що була створена при Софійському Соборі у 1037 р. під патронатом Великого князя Київського Ярослава Мудрого та його синів.

Діяльність Академії ґрунтувалася, як на власних національних традиціях, так і з використанням античного і болгаро-візантійського досвіду [5, с. 82].

Доцільно згадати вклад в науковий розвиток «Академії Ярослава» священнослужителів: а саме: митрополита Іларіона, Яківа Мниха, адміністратора Остромир-Йосифа, Коснячко, Никифора Киянина та ін.. На думку М. Грушевського «Академія Ярослава» була побудована за аналогією з «Академією Карла Великого» VIII–IX ст. Діяльність «Академії Ярослава» характеризувалась на той час розвитком активної перекладацької діяльності, що полягала у переписуванні болгарських і сербських пам'яток церковної та світської літератури, літопис, створення власних літературних творів («Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, агіографію перших святих України-Русі Бориса і Гліба), перших юридичних пам'яток («Правда Руська») тощо [6, с. 339]. Тієї ж думки дотримується і Л. Вінер, що підтримує концепцію існування в Україні трьох київських академій, що нараховується з часів Київської Русі [7, с. 278]. Також, у праці «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі» М. Брайчевський вказував на існування «Академії Ярослава» як про доконаний факт: «Стараннями великого князя при Софійському соборі утворилася своєрідна академія – ґурток добре підготовлених книжників-письменників та учених, зайнятих не лише перекладом з грецької та переписуванням наявних книжок, а й укладанням нових літературних творів, покликаних утілювати й пропагувати теоретичну платформу доби. Наслідком тої діяльності було створення першої на Русі княжої бібліотеки, яка займала Михайлівський вівтар Софійського собору» [8, с. 219].

Таким чином, на думку М. Грушевського, заснований Ярославом Мудрим науковий академічний осередок «Академія Ярослава» міг проіснувати аж до розграбування Києва військами Андрія Боголюбського у 1169 р., тобто понад 100 років [6, с. 339].

Основним джерелом для гіпотези М. Грушевського щодо існування «Академії Ярослава» виступають, літописні записи 1037 р.: «Заложив Ярослав город – великий Київ, а в городі сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву св. Софії, премудрості Божої, митрополію, ... І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє] і списали багато книг. .... Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь – так і сей» [9, с. 39]. У цьому контексті, доцільно погодитись із думкою Н. Полонсько-Василенко, у тому, що розвиток науки та культури: «...перетворили Київ на великий культурний осередок цілої Європи, добре відомий у Парижі, Римі й Кракові, Празі й Відні... Київ став суперником Константинополя» [10, с. 55].

Таким чином, науковий осередок «Академія Ярослава» слід вважати першим науковим академічним середовищем на території середньовічної України, що діяв у форматі відродження і поширення наукових знань попередніх поколінь, а також створення власного наукового продукту у вигляді літературних, церковних, правових пам'яток.

Одним із значних питань, які характеризують діяльність «Академії Ярослава» є господарсько-правовий режим її майна та права власності на майно та на землю Академії.

Доцільно зауважити, що в Київській Русі часів князя Ярослава Мудрого існував високо розвинений інститут права приватної власності, у тому числі і приватної власності на землю [11, с. 524], що базувався на положеннях «Руської правди», першого кодифікованого нормативного-правового акту (ст.ст. 1; 14; 65) [12, с. 147].

Право власності на землю носило феодальний та ієрархічний характер, у формі сюзеренітету-васалітету [13, с. 27]. Необхідно відмітити, що у Київській Русі земельна власність існувала у формах: князівського домену, боярської вотчини та монастирської вотчин, особистих вотчин церковних ієрархів, верховним власником яких виступав великий князь як глава держави [14, с. 392], способами набуття якої були володіння, давність володіння, успадкування та дарування [15, с. 10].

Доцільно зазначити, що незважаючи на існування інституту власності на землю Київській Русі, «Руська Правда» не містила безпосередньо поняття «права власності на землю», у тому числі і поняття «права власності на церковні землі». Виходячи із змісту статей «Руської Правди», можна зазначити, що цей документ містив перелік штрафних санкцій, що передбачався за знищення межових знаків, а також, пошкодження бортих та рільних меж. Тобто, знищення межових знаків, що позначали кордон княжих земель, свідчило про посягання на право власності на землю. У цьому контексті, доцільно погодитись із думкою І.Б. Мачуської, що інститут права приватної власності в Київській Русі існував і сприймався суспільством як усталене явище та не потребував окремого законодавчого визначення. Захист права приватної власності на землю був зазначений як захист меж або кордонів земель. Законодавець лише зосереджував увагу на санкціях за неправомірне використання земель та порушення цілісності визначених земель. Таким чином, можна зробити висновок, що інститут права власності на землю у цей час не мав належного законодавчого оформлення [16, с. 179].

Поряд із земельною власністю князів і бояр великим землевласниками виступали також монастирі та церкви [17, с. 14].

Перш ніж оцінювати стосунки князівської влади з Церквою, потрібно розглянути питання формування давньоруської церковної організації [18, с. 33]. Традиційно, згідно літописів, датою виникнення Київської митрополії вважався час закладки київського Софійського собору – 1037 р. [19, с. 188]. Водночас, на думку Г. Ловмянського зазначено, що митрополія виникла значно раніше. Так, у візантійському Переліку митрополій за 1087 р., засвідчено, що митрополія «Росіас» була заснована після 969-970 і до 997 р. і її падіння» висловлює думку, що цей факт відбувся влітку 995 або 996 р. [20, с. 78].

Отже, з вищенаведених свідчень можна зробити висновок, що митрополича кафедра була створена зразу ж після хрещення Київської Русі і будівництва Десятинної церкви [18, с. 33].

Однією з найважливіших суспільно-політичних сил у Київській Русі була Руська православна церква, яка від самого початку ставилася в економічну залежність від світської влади [21, с. 14]. Упродовж першого століття функціонування Давньоруської церкви (кінець X – кінець XI ст.) основною формою забезпечення її життєдіяльності була централізована князівська десятина – відрахування на користь Церкви [22, с. 87]. Згодом церква стала власником землі, тобто почала одержувати певну економічну самостійність. Київські князі дарували церкві не лише майно, а й землю [21, с. 14].

Згідно канонічного права, існування митрополії передбачало право на самостійну церковно-адміністративну діяльність у внутрішніх справах своєї єпархії, право на затвердження єпископських кафедр, але в той же час безпосереднє підпорядкування її Константинопольській патріархії та візантійському кесарю. Тому, у джерелах до останньої чверті XI ст. немає свідчень, що окремим церквам, монастирям чи єпископіям належала земельна власність, яка робила б їх економічно самостійними щодо князівської влади [18, с. 33].

Управління церковним майном здійснювалось також, відповідно до церковних уставів. Устав, на відміну від приписів звичаєвого права, був своєрідним кодексом законів, автором якого виступала церковна або світська влада, він містив також положення, що врегульовували відносини між законодавцем та виконавцями, а також законодавців між собою, якщо такі відносини мали місце (у випадку коли авторами закону виступала, з одного боку, світська, а з іншого, церковна влада) [23, с. 899].

Устав Володимира Великого [24, с. 149] та Ярослава Мудрого містили положення, що регулювали життя Київської Церкви і держави [25, с. 443–446]. Устави, проголошені князями Київської Русі, мали на меті зафіксувати церковні права для земного добра церкви [26, с. 232].

Таким чином, дані устами були проголошені для регулювання відносин між церковною та цивільною владою. В них містилися детальні описи прав церкви, наданих їй цивільною владою Київської Русі. Крім названих джерел забезпечення, церковні організації, що володіли юрисдикцією, отримували прибутки від звершення «церковних судів» [27, с. 242].

Таким чином, на основі аналізу історичних джерел можна зробити наступний висновок, що «Академія Ярослава», здійснювала свою діяльність при Софійському соборі, заснованому Великим князем Ярославом Мудрим за його власний кошт у 1037 р., який належав князю на праві власності.

Господарське відання майном «Академії Ярослава» здійснювала Київська митрополія, якій належало право оперативного управління церковним майном. Господарське управління майном

«Академії Ярослава» формувалась за рахунок «князівської десятини», що відрахування на користь Церкви (Київської митрополії), а також фінансувалась за рахунок прибутків від «церковних судів».

Висновок. Враховуючи вище наведене доцільно зробити наступні висновки.

Наука бере початок у стародавньому світі і в ході історичного розвитку перетворилася у найважливіший соціальний інститут який впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства і на культуру в цілому. Досліджуючи становлення і розвиток науки в Україні як одного із соціальних інститутів доцільно зазначити, що розвиток наукової думки в Україні тісно пов'язаний з її культурою, а також рівнем освіти, як невід'ємної складової процесу наукового пізнання [1, с. 601].

Історія формування національної науки та наукових осередків в Україні сягає своїми коріннями у сиву давнину та пов'язана із створенням наприкінці X ст. в Київській Русі Великим князем Ярославом Мудрим першого академічного осередку – «Академія Ярослава», що була створена при Софійському Соборі у 1037 р., діяльність якої ґрунтувалась, як на власних національних традиціях, так і з використанням античного і болгаро-візантійського досвіду.

Діяльність «Академії Ярослава» характеризувалась наявністю широкого спектра наукових напрямів: перекладацькою діяльністю, створенням власних літературних творів та перших юридичних пам'яток («Правда Руська»).

«Академія Ярослава», здійснювала свою діяльність при Софійському соборі, заснованому Великим князем Ярославом Мудрим у 1037 р. за його власний кошт, який належав князю на праві власності.

Господарсько-правове управління майном «Академії Ярослава» здійснювала Київська митрополія, якій належало право управління церковним майном. Зазначене майно формувалась за рахунок «князівської десятини», як відрахування на користь Церкви (Київської митрополії) та прибутків від «церковних судів».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Процюк Н.О. Зародження і розвиток науки в Київській Русі (IX перша половина XI ст). С. 601–610. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/57cff4b9-1a93-45d8-9976-62561c0aa1cc/content>.
2. Толочко П.П. Давня історія України [Текст]: в 3 т.; НАН України, Ін-т археол. К.: Наукова думка, 1997. 695 с.
3. Толочко П.П. Новое в археологии Киева / Ред. кол.: П.П. Толочко (отв. ред.), С.А. Высоцкий, Я.Е. Боровский. АН Украинской ССР. Институт археологии. К.: НАУКОВА ДУМКА. 1981. 457 с.
4. Головка О.М. Витоки вітчизняної державно-правової думки. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9fd5bc5d-9643-4866-8b74-fb98a48f5208/content>. С. 51–55.
5. Гриценко Т., Гриценко С., Кондратюк А. Культурологія: навч. посіб. / Т. Гриценко, С. Гриценко, А. Кондратюк. К.: Центр навчальної літератури. 2007. 392 с.
6. Грушевський М. Три Академії. Твори у 50-ти томах. Т. 10 (1): Серія «Історичні студії та розвідки (1924–1930)». Львів: Вид. «Світ». 2015. С. 399–412.
7. Винар Л. Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій. 125 років київської української академічної традиції (1861–1986). Збірник. Ред. М. Антонович. Нью-Йорк. 1993. 283 с.
8. Брайчевський М. «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі». К.: Вид. імені Олени Теліги 2009). Т. 1. 720 с.
9. Літопис руський. За Іпатським списком. Перекл. Л. Махновець. К.: Дніпро. 1989. 89 с.
10. Полонська-Василенко Н. Київ часів Володимира та Ярослава. Прага: Вид. Юрія Тищенка 1944. 65 с.
11. Гримич М.В. Інститут власності у звичаєва-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. К., 2004. 588 с.
12. Літопис руський. Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. відп. ред. О.В. Мишанич. К.: Дніпро. 1989. 591 с.
13. Лісна І.С. Вплив суспільного устрою на право Київської Русі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6(1). С. 26–29.

14. Бойко І.Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX–XII ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 391–396.
15. Бачур Б. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2004. 20 с.
16. Мачуська І.Б. Формування інституту контрольно-наглядової діяльності у сфері надрокористування у Київській Русі (IX–XII ст.): історико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020 р. № 4. С. 177–180.
17. Ідзьо В.С. Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України.: 2-ге вид., доп. і переробл. Львів: Радіо Воскресіння. 2004. 394 с.
18. Балух В. Еволюція державно-церковних відносин у Київській Русі з кінця X до першої половини XIII ст. *Релігія та Соціум*. 2014. № 1-2 (13-14). С. 33–41.
19. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографической комиссии. Т. 1. Лаврентьевская и Троицкая летописи. СПб. 1846. 392 с.
20. Dagrouzes J. Notitae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris. 1981. 583 p.
21. Білоус О.М. Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу. Автореф. дис....к. політ. н. Київ. 2004. 20 с.
22. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью. СПб., 1885. 244 с.
23. Uffitia F.J. Regola degli istituti di vita consacrata. Nuovo dizionario di Liturgia, a cura di Domenico Sartore e Achille M. Triacca. Roma-Italia: Edizioni Paoline. 1995. P. 892–906.
24. Baumgarten N. Св. Володимир і хрещення Русі. Богословія. Львів, 1931. Кн. 1–4. Т. IX. С. 107–149.
25. Требник Київський. Апостольська Ватиканська Бібліотека. фонд Борджіо-Ілліріко № 15. 479 арк.
26. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Рим–Нью-Йорк. 1965. Т. I. 816 с.
27. Сабат П.В. Церковні устава князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного київського требника (XV – початок XVI ст.) апостольської ватиканської бібліотеки з фонду Борджіо-Ілліріко № 15. Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». Вип. 26. 2011. С. 242–247.